

Іван Вишенський та Острозький культурний осередок

До найбільш знаних українських письменників-полемістів належить Іван Вишенський. Про нього існує чимала література. Однак важко сказати, що всі сторінки його життя достатньо досліджені. Зрештою, це зрозуміло. Адже біографічних даних про письменника залишилося мало. В основному інформацію про цього автора черпаємо з його творів.

Дослідники звертали увагу на те, що він був пов'язаний з Острозьким культурним осередком, який виник у другій половині 1570-их рр., а в 1580-1590-их рр. переживав піднесення. До складу цього осередку входила одна з перших кирилических друкарень, а також перша вища школа в східноєвропейському регіоні, Острозька академія. Тут у 1581 р. побачила світ перша друкowana старослов'яномовна Біблія, друкувалися різноманітні книги, писалися полемічні твори.

Аналіз біографічних даних про Вишенського дає підстави говорити, що саме Острозький осередок відіграв важливу роль у його становленні як письменника й релігійно-культурного діяча. Ми не знаємо, коли точно й де народився Вишенський. Вважається, ніби письменник прийшов у світ десь у середині XVI ст., а місцем його народження є містечко Судова Вишня на Галичині. Однак це не більше, ніж вірогідна гіпотеза.

У своїх творах Вишенський мало говорить про Галичину. Проте в них часто йдеться про Волинь і волинські реалії. В одному із автобіографічних свідчень, яке зустрічаємо в творі «Короткослівна відповідь Феодула...», письменник говорить, що його молоді роки пройшли в Луцьку. У творі «Порада» згадує Жидичин – село біля Луцька, в якому знаходився відомий на Волині православний монастир. У цьому ж творі є й згадка про Острог.

Низка свідчень дає підстави вважати, що Вишенський був пов'язаний з князем Василем-Костянтином Острозьким, який і організував у своєму родовому місті Острозі культурний осередок. Так, улітку 1598 р. в Острозі була надрукована «Книжиця», до якої ввійшли вісім перекладених з грецької мови послань александрійського патріарха Мелетія Пігаса, послання князя В.-К. Острозького та анонімне послання Вишенського від імені афонських ченців [1]. До речі, це був єдиний твір, виданий за життя письменника.

«Книжиця» з'явилася якраз незадовго після Берестейської унії 1596 р. і мала антиуніатську спрямованість. Видана була на кошти князя В.-К. Острозького, який у той час активно виступав проти унії. Дослідники вважають, що саме острозька «Книжиця» 1598 р. послужила взірцем для Вишенського і вже наступного року він, перебуваючи на Афоні, уклав за такою схемою «Книжку» – збірку власних творів.

Заслуговує на увагу те, що Вишенський пише спеціальне послання до В.-К. Острозького. У творі «Порада» згадує одного із синів князя, Костянтина, осуджуючи його за перехід від православ'я до католицизму. Згадує у своїх творах і православних єпископів Кирила Терлецького та Іпатія Потія, котрі були пов'язані з В.-К. Острозьким. Очевидно, Вишенський непогано орієнтувався в тому, що відбувається при дворі цього заможного волинського можновладця.

Свого часу І. Франко звернув увагу на те, що в творі Іпатія Потія «Антиризис» є згадка про якогось «пана Вишенського», котрий служив у князя В.-К. Острозькому. Зокрема, там йдеться про те, що, коли Іпатій став єпископом володимирським і берестейським, князь прислав до нього листа, в якому йшлося про умови унії з католиками. І цей лист був переданий «через пана Василя Суразького і через пана Вишенського» [2]. Принагідно зазначимо, що Вишенський добре знав полемічний трактат Суразького «Книжиця» («Про єдину істинну православну віру») і високо цінував цей твір.

І. Франко на основі наведеного повідомлення І. Потія та інших опосередкованих свідчень прийшов до висновку, що Вишенський міг бути слугою при дворі В.-К. Острозького: тут він «докінчував своє образование і дороблявся хліба». «Життя при дворі такого великого пана, як Острозький, – пише І. Франко, – котрий з маєтків своїх мав мільйон річного доходу, а при дворі давав притулок тисячам найрізноманітніших людей, шляхти, вчених, артистів і просто ошуканців та пройдисвітів, було, без сумніву, великою школою для молодого чоловіка. Не треба думати, що життя таке йшло для нього в розкоші і вигодах; противно, тут він привчався і недоїдати і не досипляти, змушений був ненастанно держатися на осторозі, догоджувати тисячам дрібних і великих забаганок, прислужувати всякому, зносити часті, не раз прямо самодурські зниження і оскорби, та зате вчитися заглядати на дно життя, відрізнявати правдивий блиск від фальшивого, міг користати з товариства людей учених і бувалих, стикався ненастанно з людьми найрізніших станів, від простих підданих хліборобів аж до примасів та сенаторів і королів, і все це мусило значно розширювати круг його відомостей і поглиблювати його світогляд, особливо коли у нього була душа не лакейська, а схильна до вдумливості, критики та глибоко моральна. Тільки такою всесторонньою школою життя ми можемо вияснити собі те широке знання світу і людей, яке стрічаємо у нашого автора при його невеликій, та й то, здається, досить пізно набутій книжковій ученості; тим знанням дійсного життя, звичаїв і характерів людських Вишенський різко і корисно відзначувався від других сучасних і пізніших писателів духовного походження, хоч і значно вченіших від нього...» [3].

Звісно, ці міркування І. Франка мають гіпотетичний, навіть дещо літературно-художній характер, на що свого часу звернув увагу А. Кримський. Однак вони видаються достатньо правдоподібними, як і те, що в молоді роки Вишенський служив при дворі князя В.-К. Острозького. Бо дійсно (у цьому можна цілком солідаризуватися з І. Франком) Вишенський добре знав тогочасне життя. Й набути такий досвід міг хіба що при князівському дворі.

Останнім часом набула поширення гіпотеза В. Колосової, ніби письменник у 90-их рр. XVI ст. постригся в ченці у Дубнівському Преображенському монастирі [4]. Якщо це дійсно так, то це ще одне свідчення пов'язаності Вишенського з В.-К. Острозьким. Адже Дубно фактично було головною резиденцією князя. Він тут частіше бував, ніж у самому Острозі. Також князь опікувався дубенськими монастирями, виявляв до них значний інтерес.

Безсумнівним свідченням зв'язків В.-К. Острозького та Вишенського є згадуване послання письменника до князя. Імовірно, це був один з перших творів полеміста, така собі проба пера. І те, що ця проба була присвячена князю В.-К. Острозькому, вельми показове. У певному сенсі особа князя, його діяння стали імпульсом для письменницької діяльності Вишенського.

Правда, дослідники звертали увагу на те, що в посланні ніби нічого й не говориться про князя. Це так і не так. Письменник мав дотримуватися певного етикету. Адже В.-К. Острозький титулувався як «божою милістю князь», тобто людиною, влада якого освячена Богом і який стоїть над більшістю смертних. Саме так сприймало князя його оточення, до якого, напевно, належав Вишенський. Тому письменник мусив дотримуватися відповідної дистанції, не мав права вдаватися до «фамільярності».

Та все ж уважне прочитання послання багато що може сказати. Передусім, звертає увагу те, що письменник називає князя Острозького Василем. Це дещо незвичне звернення. Адже князь, ставши повнолітнім, перестав уживати ім'я, дане йому при хрещенні, а використовував батькове ім'я Костянтин, яке, здебільшого, фігурує в панегіричних творах, присвячених князю.

Послання Вишенського – це теж ніби панегірик, але панегірик особливий. Уживаючи ім'я Василя, письменник звертає увагу на православну традицію, на необхідність її строгого дотримання. Власне, до цього зводилася основна ідея твору.

Чи випадково це? Очевидно, ні. Вишенський не міг не знати, що православна традиція в родині Острозьких зазнала серйозної руйнації. Справа не лише в тому, що князь одружився з католичкою Софією Тарнавською, а його дочки, відповідно тогочасним звичаям, були охрещені

за католицьким обрядом. Їх же князь віддав заміж за чоловіків, які виступали адептами реформаційних віровизнань. Щодо трьох синів князя, які були охрещені як православні, то двоє з них, Іван (Януш) та Костянтин, здійснили перехід на католицизм. До речі, про Костянтина, як уже говорилося, є згадка в третій главі «Книжки» Вишенського, яку часто іменують «Порадою». Полеміст писав: «І чим прославився Костянтин Острозький, котрий простоту християнську відкинув, а мирську хитрість папської віри, як принадну цяцьку ухопив? Чи не щез скоро і не пропав? А чому плоду по собі не залишив? Тому, що християнство стратив» [5]. Як відомо, В.-К. Острозький дуже болісно пережив перехід свого середнього сина Костянтина на католицизм. Після цього переходу, здійсненого разом з дружиною, Костянтин прожив лише кілька років і помер, не залишивши після себе дітей. Деякими людьми, у т.ч. й Вишенським, це трактувалося як кара за зміну віровизнання.

Вишенський, певно, знав про наміри В.-К. Острозького щодо укладення церковної унії. Якщо він дійсно разом із Василем Суразьким передавав листа від князя до єпископа Іпатія Потія про умови поєднання з католиками, то мусив бути посвяченим у цю делікатну справу. Звісно, князь В.-К. Острозький мав своє бачення цієї проблеми, наполягаючи на концепції універсальної унії, яка розходилася з поглядами та діями єпископів-уніатів. Однак навіть універсальна унія могла бути негативно потрактована православними ортодоксами.

Ми не знаємо, як Вишенський ставився до уніатських планів В.-К. Острозького. Але він вітав князя, коли той після Берестейського собору 1596 р. зайняв тверду антиуніатську позицію. У своєму посланні до цього можновладця полеміст представляє його як оборонця православ'я й дякує йому: «Дякую богові за твердість і сталість вашу, дякую за щирість і статечність, за щирість, кажу, яку до бога заховуєте, непорушну цноту дівочтва віри своєї без будь-якого безчестя та огуди, що, зичу, дай боже, заховати до кінця» [6].

Ця твердість у вірі, так впливає з твору полеміста, має протистояти католицькій експансії. Саме в ній він бачив найбільшу небезпеку для своєї батьківщини: «...не має спасіння Русі від невір'я папи римського. Я бачив і посланця-оповісника, бачив єзуїта, ісусоогудника-блюзнителя» [7]. Письменник вважав, що треба міцно триматися своєї традиції і не допускати ніяких новин, що йдуть із католицького Заходу: «Чи не ліпше було світло розуму завжди суцього, православній церкві дароване, бачити, аніж нині у тьмі поганських наук зачинятися й померти? Чи не ліпше було, в простоті серця хвалячи бога, разом із нами здоровими бути, аніж нині, відлучившись од нас, захворіти комедіантським та машкарським набожеством і померти?» [8].

Закінчується послання до В.-К. Острозького закликом міцно триматися православної віри: «Віруйте кріпко й непорушно й будьте єдині у вірі. Є той, хто нас вибавить, тільки до нього істиною від усього серця припадимо... Є в нас непереможна сила, непохитне божество, свята, єдиносущна, животворяща й нероздільна трійця, отець і син, і святий дух, бог у трьох іпостасях, у якого ми віруємо, якого славимо і якому поклоняємося благочестиво, в нього-бо хрестимося. Він силу має вирвати нас із полону латинського і звільнити від зваби антихристової віри...» [9]. У цих словах, окрім всього іншого, звучить і приховане побоювання того, що князь В.-К. Острозький може похитнутися в захисті православної ортодоксії і піти на контакти з латинниками, як це було з ним раніше.

Вишенського турбують відступи руської (української) аристократичної еліти від православ'я, поява нових віровизнань. У його «Пораді» знаходимо такі слова: «Чи не такого дитячого мудрування прагнеш, бувший русине, колись благочестивий християнин і цнотливець Малої Русі, кажу, ти, що з ляхами живеш і нині одитинів і розділився, відступивши від Христа, на Кифу, Павла і Аполлоса, розділився нині на папіста, євангеліста, новохрещенця і суботника» [10]. До речі, приблизно саме так виглядала конфесійна ситуація в родині й при дворі Острозьких – тут були й католики, і кальвіністи (євангелісти), й аріани, яких називали новохрещенцями та суботниками. Такий стан речей викликав неприйняття з боку Вишенського і він, відповідно, засуджував конфесійне розділення Русі. До речі, саме в «Пораді», як уже зазначалося, ведеться мова про відступ сина В.-К. Острозького Костянтина від православ'я й перехід на католицизм.

Про пов'язаність Вишенського з князем В.-К. Острозьким свідчать не лише його твори, а й оточення письменника. Про нього знаємо небагато, але навіть та скупа інформація дає право зробити такі висновки.

Одним із соратників Вишенського був Ісакій Борискович. Є свідчення, що він був ігуменом Степанського монастиря, який належав В.-К. Острозькому. Очевидно, без санкції князя він не міг би обійняти це становище. Не виключено, що як стефанський ігумен він брав участь у Берестейському антиуніатському соборі 1596 р. М. Грушевський, використовуючи документальні свідчення, пише, що після Берестейської унії львівський архієпископ Гедеон Балабан, що став на чолі «руської» православної церкви як патріарший екзарх, послав Ісакія на Схід. Імовірно, ця поїздка санкціонувалася В.-К. Острозьким. Через Ісакія Гедеон передав александрійському патріархові Мелетію Пігасу нове видання книги єзуїта Петра Скарги «Про єдність церкви божої під єдиним пастирем». Патріарх же цю книгу через того самого Ісакія послав на Афон, сподіваючись, що її розбере й оцінить Вишенський [11]. За погодженням з князем В.-К. Ост-

розьким Ісакій у 1602 р. став настоятелем Дерманського монастиря, намагаючись його реорганізувати в релігійно-культурний осередок православ'я на українських землях. Очевидно, Ісакію належить твір «Совітованіє о благочесті», написаний у першій половині 17 ст., в якому автор закликає повернути з Афону в Україну Вишенського [12].

Окрім Ісакія Борисковича, доля звела Вишенського ще з одним волинянином – ієродияконом Віталієм. У своєму «Посланні до стариці Домнікії», написаного Вишенським під час його недовготривалого перебування в Україні в 1605 р., читаємо: «Я не ганю граматичне вчення і ключ до пізнання складів і речень, як деякі гадають і так кажуть: «оскільки сам не вчився, через це нам заздрить і забороняє». Таке, знаю, перш за все Віталій, волинський казнодія, кидав» [13]. Про Віталія відомо, що він 6 липня 1603 р., завдячуючи В.-К. Острозькому, отримав право на ігуменство монастиря св. Хреста в Дубно. Віталій перекладав багато з латинської та грецької мов, а в 1604 р. уклав книгу під назвою «Діоптра...» [14]. Хоча він загалом дотримувався традиційних православних поглядів, проте був не проти використовувати здобутки «латинської мудрості». Очевидно, з цього приводу й виникли дискусії між Віталієм та Вишенським.

З Вишенським був тісно пов'язаний Іов Княгиницький. Із його життя довідуємося, що він навчався в Острозькій академії, потім сам вчителював тут, був на службі в князя В.-К. Острозького та його сина Олександра [15]. Збереглося послання Вишенського до Княгиницького, яке свідчить про дружні стосунки між ними [16]. Саме з ініціативи Вишенського Княгиницький заснував знаменитий монастир – Скит Манявський, який став оплотом православ'я на Покутті.

Вищенаведені факти дають підстави твердити, що Вишенський належав до оточення князя В.-К. Острозького, мав можливість спілкуватися з ним та інтелектуалами, що знаходилися при його дворі. Навіть опинившись на Афоні, він не поривав зв'язків із Острозьким культурним осередком, саме в Острозі з'явився єдина прижиттєва публікація письменника – його послання до князя В.-К. Острозького. Серед соратників Вишенського були люди, які сформувалися або були пов'язані з цим осередком (Ісакій Борискович, Іов Княгиницький). Були в оточенні В.-К. Острозького також книжники, з якими дискутував письменник, наприклад, дубенський ігумен Віталій. Тому Острозький культурний осередок відіграв важливу, якщо не вирішальну роль у становленні Вишенського як письменника-полеміста.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Література

1. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 122.
2. Потей И. Антиризис // Русская историческая библиотека. – СПб., 1903. – Т. XIX. – С. 575, 589.
3. Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – К., 1981. – Т. 30. – С. 180.
4. Колосова В. П. Автограф Івана Вишенського // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 128-132.
5. Вишенський І. Твори / З книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. – К., 1986. – С. 47.
6. Там само. – С. 29.
7. Там само. – С. 29-30.
8. Там само. – С. 31.
9. Там само. – С. 33-34.
10. Там само. – С. 51.
11. Грушевський М. С. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2. – С. 235.
12. Див.: Крالیук П. Вишенський і Волинь. – Луцьк, 1996. – С. 20.
13. Вишенський І. Твори. – С. 173.
14. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 86.
15. Там само. – С. 96.
16. Вишенський І. Твори. – С. 216-217.